

QILICH VA QALAM QUDRATI: BUYUK SARKARDALAR VA ALLOMALAR MEROSIDA MILLIY DAVLATCHILIK TAFAKKURI

J. Akbaraliyev

Katta leytenant.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21934866>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Markaziy Osiyo tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk sarkardalar va allomalar faoliyati “qilich va qalam” konsepsiyasi asosida tahlil qilinadi. Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur singari sarkarda va davlat arboblarning siyosiy-harbiy faoliyati hamda Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek va Alisher Navoiy kabi mutafakkirlarning ilmiy-ma’naviy merosi misolida davlatchilik, vatanparvarlik, ilm-ma’rifat va bunyodkorlik g‘oyalarining o‘zaro aloqasi yoritiladi. Tarixiy taraqqiyotda kuchli davlat faqat harbiy qudrat bilan emas, balki ilm-fan, tafakkur, adolat va ma’naviy yuksalish bilan barqaror bo‘lishi asoslanadi. Shuningdek, buyuk ajdodlar merosining yosh avlod tarixiy tafakkuri va milliy o‘zligini shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, davlatchilik, sarkardalik, ilm-fan, milliy meros, vatanparvarlik, tarixiy xotira.

Kirish

Har qanday xalqning jahon sivilizatsiyasidagi o‘rni uning nafaqat egallagan hududi yoki moddiy boyliklari, balki tarix davomida yetishtirgan buyuk shaxslari, yaratgan ilmiy maktablari, davlatchilik an‘analari va insoniyat taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi bilan belgilanadi. Markaziy Osiyo, xususan, bugungi O‘zbekiston hududi ana shunday ulkan tarixiy va intellektual meros shakllangan qadimiy sivilizatsiya markazlaridan biridir.

Bu zamindan yetishib chiqqan buyuk sarkardalar murakkab tarixiy sharoitlarda davlat va xalq manfaatlarini himoya qilgan, siyosiy boshqaruv va harbiy san’atda o‘ziga xos tajriba yaratgan bo‘lsa, allomalar matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa, geografiya, tilshunoslik, adabiyot va boshqa fanlarning rivojiga ulkan hissa qo‘shgan. Shu jihatdan tariximizni “qilich” va “qalam”, ya’ni siyosiy-harbiy qudrat hamda ilmiy-ma’rifiy tafakkurning o‘zaro uyg‘unligi sifatida o‘rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Tarix shuni ko‘rsatadiki, davlatning qudrati faqat qo‘shin soni yoki harbiy imkoniyatlar bilan belgilanmaydi. Davlatning uzoq muddatli taraqqiyoti boshqaruv, qonun, iqtisodiyot, ilm-fan, ta’lim, madaniyat va ma’naviyatning rivojlanganligi bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababli buyuk sarkardalar va allomalar merosini bir-biridan ajratib emas, balki yagona tarixiy taraqqiyotning ikki muhim ustuni sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur maqolaning maqsadi buyuk sarkardalar va allomalar faoliyatini tarixiy-qiyosiy jihatdan tahlil qilish, ularning davlatchilik tafakkuri, ilmiy taraqqiyot va milliy o‘zlik shakllanishidagi o‘rnini ochib berishdan iborat.

XIII asr boshlaridagi mo'g'ullar istilosi Markaziy Osiyo tarixidagi eng murakkab va fojiali davrlardan biri bo'ldi. Ana shunday tarixiy sharoitda Jaloliddin Manguberdi yurt ozodligi uchun kurashgan jasur sarkarda sifatida tarix sahnasiga chiqdi.

Jaloliddin Manguberdining tarixiy siymosini faqat harbiy yurishlar doirasida baholash yetarli emas. Uning faoliyatida davlat mustaqilligini saqlash, siyosiy iroda va Vatan himoyasi masalalari alohida o'rin egallaydi. Kuchlar nisbatidagi murakkab vaziyatga qaramay, uning kurashni davom ettirishi tarixiy xotirada matonat va qarshilik ramziga aylangan.

Jaloliddin Manguberdi fenomenining muhim jihati shundaki, uning siymosida shaxsiy jasorat bilan davlat manfaatlarini himoya qilish g'oyasi uyg'unlashadi. Shu sababli uning hayoti va faoliyatini yosh avlodga vatanparvarlik, jasorat, qat'iyat va yurt taqdiriga daxldorlik tushunchalarini singdirishda muhim tarixiy manba sifatida o'rganish mumkin.

Amir Temur tariximizdagi eng yirik davlat arboblari va sarkardalardan biri hisoblanadi.

Uning faoliyati XIV asrning ikkinchi yarmidagi murakkab siyosiy jarayonlar bilan bog'liq bo'lib, Movarounnahrda markazlashgan siyosiy hokimiyatning shakllanishida muhim o'rin tutgan.

Amir Temurning sarkardalik salohiyati harbiy yurishlar bilangina chegaralanmagan.

Qo'shinni tashkil qilish, harbiy intizom, razvedka, tezkorlik, hudud va vaziyat imkoniyatlaridan foydalanish uning harbiy strategiyasining muhim xususiyatlari edi.

Biroq Amir Temur tarixiy merosining yana bir muhim tomoni — bunyodkorlik va shaharsozlikdir. Samarqandning yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlardan biriga aylanishi, me'morchilik va hunarmandchilik rivojiga yaratilgan sharoit Temuriylar davri madaniy yuksalishining moddiy asoslarini shakllantirdi.

Bu holat muhim bir tarixiy qonuniyatni ko'rsatadi:

Harbiy barqarorlik → markazlashgan boshqaruv → iqtisodiy va bunyodkorlik faoliyati → ilm-fan va madaniyat rivoji.

Demak, sarkardalik tarixiy taraqqiyotda yakuniy maqsad emas, balki davlat barqarorligini ta'minlash vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Temuriylar davrida siyosiy davlatchilik bilan ilm-fanning o'zaro aloqasi Mirzo Ulug'bek faoliyatida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ldi. U davlat boshqaruvida ishtirok etish bilan birga, astronomiya va matematika sohalaridagi faoliyati bilan jahon ilm-fani tarixida alohida o'rin egalladi.

Samarqandda bunyod etilgan rasadxona o'z davrining yirik ilmiy markazlaridan biri edi.

Ulug'bek atrofida Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ali Qushchi singari olimlarning faoliyat yuritishi ilmiy maktabning shakllanishiga olib keldi.

Ulug'bekning astronomik kuzatuvlari natijasida yaratilgan "Ziji Jadidi Ko'ragoniy" astronomiya tarixidagi muhim asarlardan biri hisoblanadi.

Ulug'bek tajribasi taraqqiyotning yana bir muhim formulasini namoyish qiladi:

Ilmni qadrlaydigan boshqaruv + ilmiy muhit + olimlarni qo'llab-quvvatlash = intellektual yuksalish.

Shu sababli Ulug'bek merosini faqat astronomiya tarixida emas, balki ilm-fanga asoslangan taraqqiyot tafakkuri nuqtayi nazaridan ham o'rganish muhimdir.

Markaziy Osiyo ilmiy tafakkurining jahon sivilizatsiyasiga ta'sirini Muhammad al-Xorazmiy merosiz tasavvur qilish mumkin emas. Uning matematika, astronomiya va geografiya sohalaridagi faoliyati ilm-fan rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Al-Xorazmiy nomi bilan bog'liq "algoritm" tushunchasining keyingi ilmiy terminologiyada mustahkam o'rin egallashi uning ilmiy merosi naqadar keng tarixiy ta'sirga ega bo'lganini ko'rsatadi. Algebra rivojida ham uning xizmatlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Bugungi raqamli texnologiyalar davrida algoritmik fikrlash kompyuter texnologiyalari va dasturlashning fundamental asoslaridan biridir. Shu nuqtayi nazardan, al-Xorazmiy merosi tarixiy yodgorlik bo'lib qolmasdan, zamonaviy ilmiy-texnologik taraqqiyot bilan ham mazmunan bog'lanadi.

Abu Nasr Forobiy Sharq falsafiy tafakkurining buyuk namoyandalaridan biri sifatida davlat va jamiyat masalalariga chuqur e'tibor qaratgan. Uning qarashlarida jamiyat taraqqiyoti inson kamoloti, bilim, axloq va oqilona boshqaruv bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Forobiyning fazilatli jamiyat haqidagi qarashlari davlatchilikni faqat hokimiyat mexanizmi sifatida emas, balki insonlarning saodatga erishishiga xizmat qiluvchi ijtimoiy tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

Bu nuqtada sarkardalar va allomalar tafakkuri o'rtasidagi muhim bog'liqlik yuzaga chiqadi. Sarkarda davlatning hududiy xavfsizligini ta'minlasa, mutafakkir uning ma'naviy va intellektual mazmunini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shartli ravishda:

Qilich davlatni himoya qiladi, tafakkur esa uning taraqqiyot yo'lini belgilaydi.

Abu Rayhon Beruniy qomusiy bilim sohibi sifatida astronomiya, matematika, geografiya, mineralogiya, tarix va boshqa yo'nalishlarda faoliyat olib borgan. Uning ilmiy metodida kuzatish, taqqoslash va dalillarga tayanishga intilish muhim o'rin tutadi.

Beruniy merosining zamonaviy ahamiyati uning ilmiy xulosalaridagina emas, balki ilimga munosabatida ham namoyon bo'ladi. Turli xalqlarning urf-odatlarini, diniy qarashlari va bilimlarini o'rganishga intilishi uning keng ilmiy dunyoqarashidan dalolat beradi.

Bu esa milliy ilmiy merosni o'rganishda muhim metodologik xulosani yuzaga chiqaradi: buyuk allomalarni ulug'lashning eng samarali shakli ularning nomlarini takrorlash emas, balki **ularning ilmiy tafakkur usulini o'rganish va davom ettirishdir.**

Abu Ali ibn Sino jahon tibbiyoti, falsafasi va tabiiy fanlari rivojiga ulkan hissa qo'shgan qomusiy allomalardan biridir. Uning "Tib qonunlari" asari tibbiyot tarixida katta shuhrat qozongan.

Ibn Sino merosida inson markaziy o'rin tutadi. Salomatlikni saqlash, kasalliklarni aniqlash va davolash bilan bog'liq qarashlari ilmiy tafakkurning amaliy ahamiyatini namoyish etadi.

Agar al-Xorazmiy merosida matematik tafakkurning qudratini, Beruniyda ilmiy kuzatuv va qiyoslashni ko'rsak, Ibn Sino faoliyatida ilmning bevosita inson hayotiga xizmat qilishini kuzatamiz.

Demak, ajdodlarimiz yaratgan ilmiy an'anani quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Bilim → tadqiqot → kashfiyot → amaliyot → inson manfaatiga xizmat.

Zahiriddin Muhammad Bobur tarixiy shaxs sifatida oʻzida bir necha sifatni birlashtirgan noyob siymolardan biridir. U sarkarda va davlat arbobi boʻlish bilan birga, yuksak adabiy isteʼdod sohibi ham edi.

Boburning tarixiy faoliyati murakkab siyosiy kurashlar bilan kechgan. Uning Hindistonda Boburiylar davlatiga asos solishi jahon tarixidagi muhim siyosiy jarayonlardan biri boʻldi.

“Boburnoma” esa muallifning shaxsiy hayoti yoki harbiy yurishlaridan hikoya qiluvchi asargina emas. Unda shaharlar, tabiat, xalqlar, urf-odatlar, geografik muhit, siyosiy jarayonlar va tarixiy shaxslar haqida qimmatli maʼlumotlar mavjud.

Bobur siymosida maqolaning asosiy “qilich va qalam” konsepsiyasi ayniqsa yaqqol namoyon boʻladi. U jang maydonida sarkarda, davlat boshqaruvida hukmdor, adabiyotda esa ijodkor sifatida faoliyat koʻrsatdi.

Alisher Navoiyni faqat buyuk shoir sifatida baholash uning tarixiy faoliyatini toʻliq qamrab olmaydi. U davlat arbobi, mutafakkir, bunyodkor va ilm-maʼrifat homiysi sifatida ham katta tarixiy ahamiyatga ega.

Navoiy ijodida adolat, insonparvarlik, komil inson, saxovat, ilm va maʼrifat masalalari yetakchi oʻrin tutadi. Uning davlat va jamiyatga oid qarashlarida rahbarning masʼuliyati, xalq manfaatiga xizmat qilish va adolat tamoyili muhim mezon sifatida koʻzga tashlanadi.

Navoiy faoliyati orqali davlatchilikning yana bir muhim jihati — **maʼnaviy masʼuliyat** namoyon boʻladi. Davlatning qudrati faqat siyosiy va iqtisodiy imkoniyat bilan emas, uning fuqarolari maʼnaviy va intellektual kamoloti bilan ham belgilanadi.

Buyuk sarkardalar va allomalar merosini qiyosiy tahlil qilish natijasida ular faoliyatining bir-birini toʻldiruvchi xususiyatga ega ekanligini koʻrish mumkin.

Jaloliddin Manguberdi — ozodlik va jasoratni;

Amir Temur — markazlashgan davlatchilik va harbiy strategiyani;

Mirzo Ulugʻbek — ilmiy boshqaruv va astronomik tafakkurni;

al-Xorazmiy — matematik va algoritmik fikrlashni;

Forobiy — fazilatli jamiyat va siyosiy-falsafiy tafakkurni;

Beruniy — ilmiy izlanish va dalillarga tayanishni;

Ibn Sino — ilmning inson hayotiga xizmat qilishini;

Bobur — davlat boshqaruvi, harbiy sanʼat va ijodkorlik uygʻunligini;

Alisher Navoiy esa maʼnaviyat, adolat va bunyodkorlikni namoyon etadi.

Ularning faoliyatini birlashtiradigan asosiy nuqta — **yaratuvchanlik va taraqqiyot gʻoyasidir.**

Shu sababli tarixiy taraqqiyot modelini quyidagicha ifodalash mumkin:

Vatan himoyasi → barqaror davlatchilik → ilm-maʼrifat rivoji → bunyodkorlik → maʼnaviy yuksalish → sivilizatsion taraqqiyot.

Buyuk ajdodlar merosini oʻrganish faqat oʻtmish bilan faxrlanish vositasiga aylanib qolmasligi kerak. Uning eng katta ahamiyati tarixiy tajribadan zamonaviy taraqqiyot uchun xulosa chiqarishda namoyon boʻladi.

Jaloliddin Manguberdi jasoratidan vatanparvarlikni, Amir Temurning faoliyatidan strategik tafakkur va boshqaruvni, Ulugʻbekdan ilmga sadoqatni, al-Xorazmiydan aniq fikrlashni, Beruniydan tadqiqotchilikni, Ibn Sinodan ilmni inson manfaatiga yoʻnaltirishni, Boburdan qatʼiyat va ijodkorlikni, Navoiydan esa maʼnaviyat va insonparvarlikni oʻrganish mumkin.

Shu nuqtayi nazardan, yosh avlod ongida buyuk ajdodlar siymosini faqat tarixiy qahramon sifatida emas, balki zamonaviy shaxs rivoji uchun **kompetensiyaviy namuna** sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Buni quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

Tarixiy meros → tarixiy xotira → milliy oʻzlik → qadriyatlarga munosabat → zamonaviy tafakkur → bunyodkor avlod.

Xulosa. Markaziy Osiyo tarixida yetishib chiqqan buyuk sarkardalar va allomalar jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga katta hissa qoʻshgan. Ularning merosi siyosiy-harbiy tarix, ilm-fan yoki adabiyotning alohida sahifalarigina emas, balki yaxlit sivilizatsion tafakkurning mahsuli sifatida baholanishi lozim.

Jaloliddin Manguberdi va Amir Temur kabi sarkardalar faoliyatida Vatan himoyasi, siyosiy iroda va davlatchilik tajribasi namoyon boʻlgan boʻlsa, al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino va Ulugʻbek kabi allomalar inson tafakkurining chegaralarini kengaytirgan. Bobur va Navoiy singari buyuk siymolar esa davlat, adabiyot, madaniyat va maʼnaviyat oʻrtasidagi uzviy bogʻliqlikni oʻz faoliyatlari bilan namoyon etganlar.

Tarixiy tahlil shuni koʻrsatadiki, **qilich bilan qoʻlga kiritilgan siyosiy qudrat qalam va tafakkur bilan mustahkamlanmasa, uning uzoq muddatli sivilizatsion ahamiyati cheklanishi mumkin. Ilm-fan va maʼrifat esa tinchlik, barqarorlik va uni qoʻllab-quvvatlovchi ijtimoiy muhit mavjud boʻlgandagina yuksak taraqqiyot bosqichiga koʻtariladi.**

Shu bois ajdodlarimiz merosining asosiy tarixiy sabogʻi kuch va bilimni bir-biriga qarama-qarshi qoʻyishda emas, balki **Vatan himoyasi, adolatli boshqaruv, ilm-maʼrifat, bunyodkorlik va maʼnaviyatni yagona taraqqiyot konsepsiyasida uygʻunlashtirishda** namoyon boʻladi.

Bugungi avlod oldidagi vazifa buyuk ajdodlar bilan faxrlanish bilangina cheklanmaydi.

Ularning ilmiy jasorati, strategik tafakkuri, vatanparvarligi va bunyodkorlik salohiyatini zamonaviy hayot mezonlariga aylantirish tarixiy merosga munosib vorislikning eng muhim koʻrinishidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. **Temur tuzuklari.** – Toshkent: Oʻzbekiston.
2. Nizomiddin Shomiy. **Zafarnoma.** – Toshkent.
3. Sharafiddin Ali Yazdiy. **Zafarnoma.** – Toshkent: Sharq.
4. Zahiriddin Muhammad Bobur. **Boburnoma.** – Toshkent: Sharq.
5. Alisher Navoiy. **Mukammal asarlar toʻplami.** – Toshkent: Fan.
6. Abu Rayhon Beruniy. **Tanlangan asarlar.** – Toshkent: Fan.
7. Abu Ali ibn Sino. **Tib qonunlari.** – Toshkent.
8. Abu Nasr Forobiy. **Fozil odamlar shahri.** – Toshkent.

9. Muhammad al-Xorazmiy. Matematika va ilmiy merosiga oid tadqiqotlar. – Toshkent: Fan.
10. Mirzo Ulug‘bek. **Ziji Jadidi Ko‘ragoniy.** – ilmiy nashrlar.
11. Jaloliddin Manguberdi hayoti va davlatchilik faoliyatiga oid tarixiy tadqiqotlar.
12. O‘zbekiston davlatchiligi va Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar.